
ABŞERON QORUQLARI VƏ MƏDƏNİ TURİZM

Turizm mürəkkəb qurumdur. Turizmin – istirahət, mədəniyyət, idman, iqtisadi, biznes, siyasi növlərinin təsnifatında bu və ya digər ölkənin mədəni dəyərləri ilə tanışlıq məqsədi ilə təşkil edilən səyahətlər dərk etmə (tanıma, öyrənmə) turizmi adlanır.

Tanıma turizmi (və ya mədəni turizm) hər hansı bir ölkənin mədəniyyəti haqda əyani informasiya almağa xidmət edir. Mədəni turizmin əsasını təşkil edən mədəniyyət-incəsənət abidələri, muzeylər turistin əsas ziyarət obyektinə çevrilir. Turizm obyektlərinin bənzərsizliyi, nadirliyi özündə daşıdığı və uyğun olaraq ötürdüyü mədəni informasiyadır. Azərbaycanda turistləri cəlb edən çoxsaylı mədəniyyət-incəsənət abidələri və muzeylərdir. Muzeylərin tipləri içərisində qoruq-muzeylər özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan zəngin tarixə malik ölkədir. Torpağımız xalqımızın çoxəsrlik tarixi keçmişindən və mədəniyyətindən xəbər verən maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Abidələrin elmin, təhsilin, mədəniyyətin, turizmin inkişafına, vətənpərvərlik ruhunun, mənəvi və estetik tərbiyənin formalaşmasına təsiri əvəzolunmazdır.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq qurumların üzvü olması, mədəni irs sahəsində bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, daşınmaz mədəni irsin qorunması sahəsində bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət yaratmışdır. Məhz bu məqsədlə Azərbaycan ərazisində tarixi irsi özündə daşıyan bir sıra şəhər və kəndlərdə mədəni irsin qorunması məqsədilə bu ərazilər «qoruq» elan olunmuşdur. Bu «qoruq»lar abidələrin zənginliyi baxımından açıq səma altında muzey adlandırılır.

1926-cı ildə məşhur rus alimi, akademik İvan İvanoviç Meşşaninov Azərbaycan ərazisini «zəngin və təbii muzey» adlandırmışdır [5]. Qoruq-muzeyləri 2 tipə bölmək olar: a) açıq səma altında daşınmaz mədəni irsə malik qoruq-muzeylər; b) qoruq abidələrdə yerləşdirilmiş daşınan mədəni irsə malik qoruq-muzeylər.

I tip qoruq-muzeylərə Şəki şəhəri «Yuxarı Baş», Şuşa, Ordubad şəhəri tarix-memarlıq qoruğunu, Zaqatala, Gəncə, Qax rayonu «İlisu», İsmayıl rə-

yonu Basqal, Lahıc tarixi-mədəniyyət qoruqlarını, Quba rayonu «Xınalıq» Dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunu və s. misal göstərmək olar. Abşeron yarımadasında açıq səma altında İçəri Şəhər Dövlət Tarix Memarlıq Qoruğu, “Qobustan Milli tarix-bədii qoruğu”, “Qala Dövlət tarix-etnoqrafiya”, “Nardaran tarix mədəniyyət” qoruqları açıq səma altında muzey kimi fəaliyyət göstərir.

II tip qoruq-muzeylərdən olan «Şirvanşahlar sarayı kompleksi» Dövlət tarixi-memarlıq qoruq muzeyi, «Qız qalası», «Atəşgah məbədi», Şəki rayonu «Kiş» tarix-memarlıq qoruğu, «Qala» Dövlət tarix-etnoqrafiya muzeyi özündə müxtəlif dəyərə malik eksponatları sərgiləməklə yanaşı, ziyarətçilərin yerləşdiyi abidənin interyeri ilə də tanış olmağa imkan yaradır.

«Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması» haqqında (10 aprel 1998-ci il) və «Muzeylər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (24 mart 2000-ci il) qoruq-muzeylərin, eləcə də saray komplekslərinin tarixi-memarlıq abidələrinin qorunması, bərpası sahəsində dövlətimizin keçirdiyi əhatəli tədbirlər kompleksi barədə konkret vəzifələr aydınlaşdırılmış, ayrı-ayrı maddələrdə iş prinsipləri göstərilmişdir [5].

Bu gün qoruq muzeylərimiz, o cümlədən açıq səma altındakı muzeylər nadir sənət incələrinin və milli sərvətlərin toplanıb nümayiş etdirildiyi geniş bir şəbəkəyə malikdir ki, bu da daima yerli və xarici turistləri özünə cəlb edir. Qonaqlar Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, memarlığını qoruqlar vasitəsilə mənimsəmiş olur.

Abşeronun açıq səma altında fəaliyyət göstərən qoruq-muzeylərinin ən dəyərli nümunəsi olan İçəri Şəhər – qala şəhəri özünün zəngin tarixi memarlıq irsi ilə 2000-ci ildə «Dünya irsi» siyahısına daxil edilmişdir. Qoruq ərazisində üç dini təriqətin atəşpərəstlik, xristianlıq və islam dini abidələrinin cəmləşməsi, onun dəyərini daha da artırır. İçəri Şəhər orta əsrlərdən formalaşmış şəhərsalma quruluşunu bu günə kimi qoruyub saxlamışdır. Piyada hərəkət üçün hesablanmış dar küçələr, qədim məhəllə sistemi, lentvari ticarət küçəsi, Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, məscid və hamamlar kimi monumental tikililərlə yanaşı, şəhərin memarlıq kompozisiyasında özünəməxsus yer tutmuş yaşayış fondu da bu gün turistlərin böyük marağına səbəb olur. Hər gün yüzlərlə turist bu tarixi şəhərin abidələri ilə tanışlıqla yanaşı, onun dar, relyefdə formalaşmış küçələrini dolanmaqdan zövq alır. Ümumiyyətlə İçəri şəhərdə 4000-ə yaxın memarlıq abidəsi bir eksponat kimi dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələr sırasında bölünmüşdür.

Bakı qalasının belə zəngin daşınmaz tarixi irsini qorumaq və turizmi inkişaf etdirmək məqsədilə İŞDTMQ-nun 2008-ci ildə «Tarixi mərkəzin konservasiyası üzrə ətraflı baş planı» işlənib hazırlanmış, hal-hazırda 2010-cu ildən başlamaqla 2016-cı ilə kimi ərazidə 31 memarlıq abidəsi mərhələlərlə bərpa olunmaqdadır.

Nazirlər Kabinetinin 1988-ci il 18 aprel tarixli, 457 nömrəli qərarına əsasən «Qala Dövlət Tarix-etnoqrafiya qoruğu» yaradılmışdır. Qala Dövlət Tarix-etnoqrafiya qoruğunun ərazisi 200-ha-dan çoxdur, burada 1 müdafiə qalası, 5 məscid, 4 ovdan, 3 hamam, 2 türbə, 26 təsərrüfat tikilisi, 200-dən artıq yaşayış evi və sərdəbələr kompleksi abidələr sırasına daxil edilməklə qorunur. Qala kəndi orta əsr tarixi şəhərsalma strukturunu və memarlıq simasını tam dolğunluqla qoruyub saxlamış Abşeronun yeganə yaşayış məskənidir. Mövcud tarix-memarlıq irsi əsasən XIV-XX əsrlərin əvvəllərini əhatə edir. Kəndin şəhərsalma quruluşu patronomik səciyyəli «Şıxlar», «Tərəkəmə», «Hacı Ramazan» və «Balaverdi» məhəllələrinə bölünür. Qoruq kindin donjonunun da digər tarixi-memarlıq abidələrinin bərpasına və yaşayış məskəninin abadlaşdırılmasına, turist marşrutlarının işlənib hazırlanmasına «Heydər Əliyev fondu»nun böyük dəstəyi hiss olunur. 2010-cu ildən İŞDTMQ-na təhkim olunmuş qoruda bir sıra infrastruktur layihələri, bərpa və konservasiya işləri aparılmış, memarlıq abidələrinin pasportlaşdırılması başa çatdırılmışdır. Qoruq ərazisində Qala Tarix-Etnoqrafiya muzeyi fəaliyyətinə 2010-cu ildən başlamışdır ki, bu da turistlərin kəndin etnoqrafiyası ilə yanaşı, onun yerləşdirildiyi abidələrin interyerləri ilə də tanışlığına imkan yaradır. Qalaya gələn turistlər onun etnoqrafiyasına, mətbəxinə, memarlıq-tikinti texnikasına böyük maraq göstərir. Onların diqqətini xüsusilə Abşeron xas xalq-memarlıq tikililəri olan dublalı evlər cəlb edir və onlar otel əvəzinə belə evlərdə müəyyən müddət yaşamağa üstünlük verirlər ki, bu da etno-turizmin inkişafına istiqamətlənir.

1992-ci il, Nazirlər Kabinetnin 17 yanvar tarixli 26 sayılı qərarına əsasən Bakı şəhəri, Sabunçu rayonunun «Nardaran qəsəbəsi Tarix-mədəniyyət qoruğu» elan edilmişdir. Qoruğa Nardaran kəndinin tarixən təşəkkül tapmış ərazisi daxildir. Abşeron yarımadası ərazisindəki açıq səma altında qoruq-muzeylər sırasına daxil olan bu ərazidə 1 qala, 10 dini tikili, 1 karvansaray, 5 hamam, 1 saray, 4 ovdan, bir sıra yaşayış tikililəri və arxeoloji, maddi-mədəniyyət qalıqları cəmləşmişdir. Qoruq ərazidə mədəni turizmlə yanaşı dini turizm də inkişaf etməkdədir. İmam Museyi Kazımın qızı Rəhimə xanımın

piri həm mədəni, həm də dini turizm eksponatı kimi daxili və xarici turistlərin ziyarətgahına çevrilmişdir.

Abşeronun daha qədim tarixli qoruq-muzeylərindən olan Qobustan dünyaya tanınmaqla 2007-ci ildə YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Yeni Zelandiyada keçirilən 31 sessiyasında Ümumdünya İrs siyahısına daxil edilmiş və təkcə Azərbaycanın deyil, bəşəriyyətin dünyavi mədəniyyətinə və tarixinə məxsus edilmişdir. Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər saxlanmış, qədim arxeoloji abidələr, düşərgələr, mağaralar qeydə alınmış, Böyükdaş, Kiçikdaş, Cığırdağ təpələri və Yazılıtpə ərazisi 1966-cı il Respublika Nazirlər Sovetinin 509 №-li qərarı ilə Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğu elan edilmişdir. Qobustanı kəşf edən mərhüm arxeoloq İ.Cəfərzadə qeyd edirdi ki, «Qobustan misli bərabəri olmayan muzeydir» [5].

Sadələnan Abşeron yarımadasındakı daşınmaz irsə, tarixi-memarlıq irsinə malik açıq səma altındakı qoruq-muzeylər mədəni turizmin inkişafında, respublikanın dünyada tanınmasında, ictimai həyatda mövqeyi, milli mədəniyyətimizin, tariximizin, milli mənlilik şüurunun inkişafında rolu və mədəni identikliyinə formalaşmasına müsbət təsiri bu gün də aktual olaraq qalır.

Qoruq-muzeylərin II tipi, məhz öz daşınan maddi irsi ilə, açıq-səma altında kə muzeylərin hər hansı bir eksponat – abidəsinin daxilində fəaliyyət göstərir. 1960-cı ildən İçəri Şəhərin «akporolu» sayılan XV əsrin nadir icilərindən olan Şirvanşahlar saray kompleksini təşkil edən abidələr, Dövlət-tarix-memarlıq qoruğuna çevrilmiş və 1964-cü il yanvarın 3-də Az.SSR Nazirlər Sovetinin 3 sayılı sərəncamı ilə «Şirvanşahlar saray kompleksi» Dövlət tarix-memarlıq qoruğu kimi fəaliyyət göstərir. Şirvanşahlar saray muzeyində 21 min əşya ekspozisiya olunur. Bunların içərisində Şirvanşahlar dövrünə aid pul-sikkələr, döyüş alətləri, müxtəlif məişət və bəzək əşyaları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

2014-cü il martın 17-də Şirvanşahların “Taxt-tac” zalında xüsusilə təqdirəlayiq hadisə qeyd olunmuşdur. Bu, sarayda muzey ekspozisiyasının dünya muzeyləri səviyyəsində təqdimatından ibarət idi.Şirvanşahlar Sarayı Kompleksində muzey ekspozisiyasının hazırlanması prosesində abidənin tarixi, memarlıq xüsusiyyətləri, saray həyatı və burada yaşamış hökmdarlar haqqında elmi tədqiqatlar aparılmış, müvafiq məlumatlar toplanaraq sistemləşdirilmişdir.Yeni ekspozisiyanın yaradılmasına yerli və xarici mütəxəssislər cəlb olunmuş və bu işlər dünya muzeylərinin tərtibatı sahəsində ixtisaslaşan Avstriyanın “Arteks” şirkəti ilə birgə həyata keçirilmişdir.Ekspozisiyada zəngin muzey eksponatları ilə yanaşı, videoproeksiya, animasiyalı

multimedia, audio və video təqdimatlardan da geniş istifadə olunmuşdur. Sarayın taxt-tac zalının tərtibatı və burada nümayiş etdirilən eksponatlar və video təqdimatlar Şirvanşahlar dövründə olan ab-havanı və interyer elementlərini təsəvvür etməyə imkan yaradır, Şirvanşahların tarixinin həcmli animasiyalı modeli isə buraya gələnlərdə xüsusi maraq doğurur. Muzeydə, həmçinin saray həyatı, şəhər memarlığı, etnoqrafiya, musiqi, xəttatlıq, arxeologiya kimi maraqlı mövzular da təqdim olunur.

İçəri şəhərin unikal tikilisi olan «Qız qalası» iki mərhələdə inşa olunmuşdur, abidənin 13,7 m. hündürlüyünə qədər olan aşağı hissəsi alimlərin tədqiqatına görə e.ə. VII-VI əsrlərə aid edilir. Üzərindəki kitabəyə əsasən qalanın tamamlanması XII əsrdə başa çatdırılmışdır. 8 yaruslu qala əvəzsiz tarix və memarlıq incisi olmaqla, həm də muzey kimi fəaliyyət göstərir. Qız qalasının III mərtəbəsində qalanın quyusundan tapılmış arxeoloji materialların ekspozisiyası nümayiş etdirilir. XII əsrə aid qablar, IV mərtəbədə orta əsrlərdə istifadə olunan soyuq silahların – qalxan, xəncər, nizə və s. sərgisi nümayiş etdirilir. YUNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilən, Qız qalasında konservasiya və yeni muzey ekspozisiyasının yaradılması işləri, 2009-cu ildən başlanan davamlı bərpa işləri ilə 2013-cü ildə tamamlanmışdır. Qalanın daxilində beynəlxalq standartlara uyğun müasir muzey ekspozisiyası yaradılmışdır. Yeni muzey ekspozisiyası təcrübəli mütəxəssislərin köməyi ilə yaradılmışdır. Qız qalasının mərtəbələrində xüsusi monitorlarda bu abidənin tarixi, daxili strukturu, tikintisində məqsəd, təyinatı və sair məsələlərlə bağlı fərziyyələr, əfsanələr və digər maraqlı faktlar əks olunmuşdur. Burada Qız qalasının müdafiə, istehkam, dini, rəsədxana və digər təyinatı barədə fərziyyələrlə, elmi araşdırmalarla tanış olmaq mümkündür. Monitorlarda Qız qalasının təyinatı barədə film nümayiş etdirilir.

Ekspozisiyada Qız qalasının özünəməxsus və bənzərsiz memarlığı geniş əksini tapmışdır. Burada orijinal maket qurulmuşdur. Maketin üzərindəki monitorlarda qalanın daxili strukturu barədə müfəssəl məlumat yerləşdirilmişdir.

«Atəşgah» məbədinin qoruq-muzey kimi fəaliyyətə başlaması 1970-ci ilə təsadüf edir. Abşeronun Suraxanı qəsəbəsində yerləşən məbədinin tarixi islama qədərki dövrü əhatə etdiyi fərz edilir. Azərbaycanda yanan təbii əbədi odlar insanların dini etiqadlarına güclü təsir göstərməklə, oda sitayiş etmək inancı yaratmışdır. Zərdüştliyin geniş yayıldığı Sasani dövləti təsiri altında Azərbaycanda da bu təriqət özünə yer tapmışdır. XVIII əsrdə Azərbaycana gələn Hindistan tacirləri məbədi yenidən bərpa etmişlər.

Karvansaranı xatırladan tikili planda qapalı beşguşə formasında olub, vaxtilə zəvvarlara xidmət üçün istifadə edilən 24 hücrədən və bir otaqdan ibarətdir. Qapalı həyətin mərkəzində çahartağlı, üstü gümbəzli od məbədi yerləşir ki, ziyarətçilər bu məbədin ortasındakı oda sitayiş edirdilər.

Tarixə nəzər salsaq, «Atəşgah məbədi» bütün dövrlərdə səyyah, alim, rəssam və tacirlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bütün bunlara sübut 7-saylı hücrənin 8-ci lövhəsində nümayiş etdirilən XVII-XIX əsrlərdə burada olmuş səyahətçilərin siyahısı təsdiq edir.

Hücrələrdə Atəşgahın tarixini özündə əks etdirən müxtəlif eksponatlar yerləşdirilmişdir. Buranı ziyarət edən turistlər tarixi-memarlıq abidəsi ilə tanışlıqla yanaşı həm də muzey materialları ilə tanışlığa, böyük maraq göstərirlər.

Qoruq-muzeydə fotolar, lövhələr, sxemlər, maketlər və müxtəlif əşyalar ekspozisiyada nümayiş etdirilir. Azərbaycan Hindistan arasındakı əlaqələr barədə məlumat verilir. Məbədin 8 saylı hücrəsində «Atəşgah XIX-XX əsrin əvvəllərində rəssam və səyyahların təsvirlərində» adlı ekspozisiya yerləşdirilmişdir. 11 saylı hücrə məişət hücrəsi adlanır.

Abşeronda mədəni turizmin inkişafında özünəməxsus rolu olan «Qala etnoqrafiya muzeyi» açıq səma altında və memarlıq abidələri daxilində nümayiş etdirilən zəngin eksponatları ilə Azərbaycanın nadir etnoqrafik muzeylərindəndir. Muzey ərazisindəki qədim sənətkarlıq emalatxanalarında xalçaçılıq və dulusçuluq işləri turistlərə əyani göstərilir. Qala ətrafından arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış kurqanlar, qayaüstü təsvirlər, yazılı kitabələr açıq səma altında sərgilənir.

Kəndin məişət və adət-ənənələrini əks etdirən eksponatlar etnoqrafiya muzeyi ərazisindəki memarlıq abidələri olan yaşayış binalarında ekspozisiya olunur.

Qoruq abidələrdə sərgilənən eksponatlar qoruq-abidələrin tarixini özündə əks etdirməklə yanaşı, dövrünün mədəni irsinin təcəssümünə çevrilir. Eləcə də qoruq-muzeyləri ziyarət edən turistlər həm daşınan, həm də daşınmaz irslə, onun tarixi, memarlıq kompozisiyası ilə yaxından tanış olurlar.

Beləliklə, qoruq-muzeylərin tədqiqi göstərir ki, nadir tarixi-memarlıq incilərindən olan bu muzeylər, milli dəyərlərdən olmaqla Respublikanın əhəmiyyətli muzeylər kateqoriyasına daxildir və ölkədə mədəni turizmin inkişafında əsas faktorlardan birinə çevrilmişlər.

Dövlət Proqramının 2.2.6. maddəsində “Tarix və Mədəniyyət Qoruqlarında və turizm məqsədləri üçün istifadə olunan daşınmaz tarix və mədəniyyət

abidələrində turizm infrastrukturunun yaradılması və inkişafı” nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi AMEA ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir. Qoruqların ərazisində mütəmadi olaraq elmi-tədqiqat işləri aparılmalı, arxeoloji qazıntılarla qədim maddi-mədəniyyət qalıqları aşkara çıxarılmalı və onların arxeoturizm məqsədləri üçün istifadəsi istiqamətində bərpa və konservasiya işləri həyata keçirilməlidir. Bunlarla yanaşı, həmin sahələrdə əyani vəsait kimi qədim tarixi hadisələri əks etdirən müəyyən səhnələr və qurğular yaradıla bilər.

Abidələrin bərpa və konservasiya olunması, turizm marşrutlarına salınması yerli və xarici turistləri ölkəmizin tarix və mədəniyyəti ilə tanış etmiş olacaq. Turist turlarının qoruqlarda həyata keçirilməsi, turistlərin müxtəlif tipli muzey eksponatları ilə tanışlığı ilə nəticələnə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qiyasi C. İçərişəhər Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə. “İçərişəhər” Bakı, 2004.
2. Əzimbəyov İ. Nardaran və onun qədim tarixi. Bakı, 1925.
3. Əliyeva R.Ş. Unikal Qala kəndi. Bakı, 2007.
4. Fətullayev-Fiqarov Ş.S. Abşeron memarlığı. Bakı, 2013.
5. Kazımladə E.Ə. Azərbaycanın qoruq-muzeyləri və onların milli mədəni dəyərlər sistemində yeri (Avtoreferat). Bakı, 2011.
6. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı.

Açar sözlər: Abşeron, qoruq-muzeylər, mədəni turizm, memarlıq, daşınmaz mədəni irs.

Рахиба Алиева (Азербайджан)

Заповедники Абшерона и культурный туризм

Роль музеев-заповедников под открытым небом на Абшеронском полуострове, обладающих недвижимым историко-архитектурным наследием, в развитии нашей национальной культуры, истории, национального самосознания, их влияние на общественную жизнь, развитие культурного туризма, популяризации республики за границей и положи-

тельное влияние на формирование культурной идентичности остаются актуальными и на сегодняшний день.

Музеи-заповедники можно разделить на два типа: а) музеи-заповедники, обладающие недвижимым культурным наследием, которые находятся под открытым небом; б) музеи-заповедники, обладающие недвижимым культурным наследием, которые расположены в охраняемых памятниках.

Ключевые слова: Апшерон, музеи-заповедники, культурный туризм, архитектура, недвижимое культурное наследие.

Rahiba Aliyeva (Azerbaijan)

Sites of Absheron and cultural tourism

The position of the reserve-museums in Absheron with real historical-architectural heritage under open-air in development of cultural tourism, recognition of the republic in the world, the position in social life, their role in the development of our national culture, history, national self-consciousness and their positive influence to the formation of cultural identity are actual today, too.

The reserve-museums can be divided into 2 types: a) reserve museums with real cultural heritage under open-air; b) reserve-museums with movable cultural heritage, which are placed in reserve monuments.

Keywords: Absheron, reserve-museums, cultural tourism, architecture, non-movable cultural heritage.